

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

О. Ф. КОШОЛАП

Розвиток освіти на території Поділля в другій половині XIX ст. відбувався в умовах глибоких соціально-політичних і національних протиріч, розв'язання яких прямим чином залежало від реформаційних процесів, здійснюваних російським самодержавством у зазначений період. З одного боку, розвиток економіки та завершення промислового перевороту зумовлювали гостру потребу в кваліфікованих кадрах і підвищенні освітнього рівня народних мас, а з іншого – враховуючи особливості політичної ситуації на Поділлі, царизм намагався всіма можливими засобами стримати розвиток освіти в цьому регіоні України. Аналіз архівних джерел та наявних публікацій з проблеми дослідження дає підстави стверджувати: розвиток освіти на Поділлі у пореформений період значно ускладнювався через політичні дії царського уряду.

Мета статті полягає у висвітленні політичних передумов розвитку освіти на Поділлі в згаданий період.

Найголовнішими політичними чинниками, які визначали негативне ставлення самодержавства щодо розвитку освіти на території Поділля, були такі:

По-перше, порівняно пізнім приєднанням Поділля до Російської імперії (на півтора століття пізніше за інші частини України), а тому «не було ще остаточно винищено тут усе коріння тих настроїв, що були позитивною спадщиною, нехай недосконалого, але республіканського устрою» [10, с. 77].

По-друге, на політичні настрої населення Поділля мала сильний вплив революція 1848 року на території Австро-Угорщини, що ввійшла в історію як «Весна народів». Безпосереднє сусідство Подільської губернії з Австро-Угорською імперією, до складу якої входили й українські землі, збуджували надію подолян щодо проведення ліберальних реформ і в Російській імперії. Саме революція в Австро-Угорщині призвела до активізації громадсько-політичного руху в сусідніх українських землях і виникненню таємних антиурядових гуртків. На початку 50-х рр. XIX ст. такий гурток, що мав демократичне спрямування, був заснований Павлом Гліщинським при Подільській духовній семінарії м. Кам'янець-Подільського.

Активізація антифеодального, суспільно-політичного руху на Поділлі у другій половині XIX ст., викликаного грабінницькою селянською реформою 1861 року, стала свідченням зростання національної свідомості жителів краю, що сприяло прискоренню формування української нації.

Вбачаючи в Поділлі свою провінцію, російський царизм неодноразово робив спроби щодо русифікації населення губернії і знищення української мови, культури та освіти. Російське самодержавство добре розуміло, що із знищенням мови буде знищений і сам народ [7, с. 179].

По-третє, подільське духовенство, яке, здебільшого, походило із старих шляхетних родів, дуже високо цінувало незалежність поглядів та мало почуття власної гідності, що кваліфікувалося з московського боку, як вплив католицизму і уніатства. Одним із найдієвіших засобів русифікації та тотального «перевиховання» священників-подолян влада вважала максимальну присутність в Україні «природних» росіян. Саме з цією метою протягом усього XIX ст., а особливо у другій його половині, відбулося «вкорінення» в український ґрунт «місіонерів» із Московщини [16, с. 107-108]. Для запобігання русифікації населення священники на власний страх і ризик засновували при своїх приходах навчальні заклади, в яких навчали дітей рідною українською мовою.

Але в масовій практиці внаслідок репресивних заходів щодо національної освіти українська молодь була позбавлена можливості знайомитися з кращими зразками прозових та поетичних творів українських авторів, не мала змоги прилучатися до культурних надбань свого народу.

На стан освіти в Подільській губернії значною мірою впливала політична ситуація, яка склалася на початку 60-х років XIX ст. в країні в цілому. З одного боку, самодержавство розуміло, що чим нижчий рівень освіти народу, тим простіше ним керувати, спираючись на централізований бюрократичний апарат, з іншого – модернізація суспільства зумовлювала гостру потребу в кваліфікованих, високоосвічених робітниках, що вимагало прийняття термінових кардинальних заходів щодо піднесення освітнього та культурного рівня народу. В результаті російська імперія стояла на порозі кардинальних змін в освітній сфері.

Про посилену увагу імперських чиновників до проблем освіти підтверджує й той факт, що відразу після ліквідації кріпацтва редакційні комісії із селянських справ подали в головний комітет проекти законів про сільські школи. 28 липня 1861 року було створено особливий комітет для складання попереднього плану організації народних шкіл. 18 січня 1862 року «за особливими обставинами, які склалися в південно-західних регіонах України», Міністерство народної освіти Російської імперії спільно з Міністерством внутрішніх справ, не чекаючи кінцевого варіанта положення про народні училища, зайнялись влаштуванням народних училищ у Подільській та Волинській губерніях. Уряд виділив близько 10 тис. крб. для обладнання навчальних приміщень [15, с. 73].

По-четверте, поспішні заходи царської адміністрації щодо відкриття навчальних закладів із російською мовою викладання були спрямовані на нейтралізацію впливу «польського елемента» на селянські маси Поділля. І в цьому царський уряд досягнув певних результатів. Перший Всеросійський перепис населення у 1897 році засвідчив, що польська спільнота, яка проживала на території Правобережжя, значно поступалася в чисельності у порівнянні з єврейським і російським населенням. Згідно з даними перепису, на території Київської губернії проживала 68771 особа польської національності, Волинській – 184 161 особа, Подільській – 69 156 осіб, або 2,5% від загальної кількості населення губернії. Найбільш численною була польська спільнота в Тернопільському повіті, де поляки становили 60% від загальної кількості жителів [13, с. 95].

З метою нейтралізації польського національного руху на Правобережній Україні царський уряд, збагнувши, що за допомогою грубих поліцейських заходів не вдасться досягнути поставленої мети, став використовувати дещо тонші методи асиміляції неправославного населення Поділля. Російським урядом було прийняте рішення про масове відкриття церковнопарафіяльних шкіл із малоросійською мовою викладання, яке вилилося в справжню «Шкільну революцію» й створило дієву конкуренцію польській початковій школі. Одночасно розпочалось збільшення випуску малоросійською мовою підручників і навчальної літератури та поширення її серед селянства з метою підвищення його освітнього рівня. Кошти на друкування необхідної для народних шкіл літератури асигнувалися Міністерством народної освіти [18, с. 65-66].

За таких умов польські навчальні заклади стали користуватися меншим попитом, натомість популярність державних початкових училищ, доступних для дітей різних релігійних конфесій, зростала. Це викликало занепокоєння серед польської спільноти. Оскільки легальні польські школи Поділля контролювалися російськими чиновниками, то польська шляхта стала відкривати таємні навчальні заклади, вільні від такого контролю. Наприклад, у 1862 році тільки на території Вінниччини, в містах Ладжині, Томашполі та Печері, були засновані таємні польські школи. Учні, які їх відвідували, знайомилися з творами Т. Г. Шевченка, О. С. Пушкіна, А. Міцкевича, а також залучалися до заготівлі зброї та продуктів харчування.

Діяльність таких навчальних закладів підтримувалася багатими польськими землевласниками, шляхтою та католицьким духовенством, які продовжували вести боротьбу за незалежність Польщі та відновлення її державності в кордонах 1772 року. Завдяки заняттям у школах польські патріоти намагалися залучити на свій бік українське населення й підготувати плідний ґрунт для нового збройного повстання.

Політична ситуація на Поділлі значно загострилася після польського збройного повстання 1863-1864 рр. На території Правобережжя почався наступ царизму на народне шкільництво і систему української школи, щоб унеможливити повторення польського сценарію. Після придушення повстання Київська, Подільська та Волинська губернії розглядалися як вогнище сепаратизму. Згідно з «Положенням про народні училища в губерніях Київській, Подільській та Волинській» від 26 травня 1869 року, всі школи згаданих губерній відходили під управління куратора Київського навчального округу, а безпосередній нагляд за ними доручався інспекції народних шкіл. За «Положенням» вибір місця для нової школи та її відкриття доручалися тільки керівництву навчального округу. Згідно з пунктом 4 «Положення», однокласні народні училища відкривалися в тих селищах Київської, Подільської та Волинської губерній, де винесли ухвали сільських товариств щодо надання приміщень під училища з подальшим їх утриманням, а витрати казни на їх утримання не повинні були перевищувати 226 крб. на одне училище [11, с. 1706-1707].

Щоб запобігти поширенню серед народних мас революційних ідей польського визвольного руху, а також впливу польських поміщиків на народну освіту й виховання молодого покоління, царський уряд поспішав із відкриттям на території Поділля нових навчальних закладів. Так, у 1869

році надійшло 82 рішення сільських сходів про заснування однокласних початкових училищ у 7 повітах Подільської губернії [22, с. 22].

У 1871 році в губернії було відкрито 15 училищ; в 1872 році – 11; у 1873 році – 85; в 1874 році – 93; в 1875 році – 120; в 1876 році – 138; в 1882 році – 225; в 1887 році – 234 школи [22, с. 22].

Все ж варто зауважити, що, незважаючи на всі заборони, польський вплив на розвиток навчально-виховних інституцій Поділля, як і раніше, залишався сильним. Це вимушений був констатувати у 1884 році Київський генерал-губернатор О. П. Ігнат'єв, який у записці міністру внутрішніх справ повідомляв, що через 20 років після прийняття законів 1865 року землевласники польського походження «не утратили свого вредного и господствующего в крае значения», а завдяки своєму «имущественному положению, единству, и политическим традициям они представляют собой силу, парализующую все мероприятия правительства по «обрусению» края, поскольку ними [поляками] были найдены многочисленные способы как обойти этот закон».

Російський царизм уживав жорстких заходів, спрямованих на придушення боротьби українського та польського народів за встановлення демократичних свобод та надання громадянських прав рідній мові в суспільно-політичному і культурному житті. 18 липня 1863 року міністр внутрішніх справ П. Валуєв видає циркуляр до міністра народної освіти О. Головіна (цей лист увійшов в історію під назвою Валуєвського циркуляра), яким заборонявся випуск українською мовою будь-якої літератури, окрім творів «изящной словесности», але і їх друк усіяко обмежувався. Друкувати дозволялося тільки такі твори на «малороссийском наречии», які належали до галузі «красного письменства», видавництво ж іншої літератури як релігійного змісту, так і навчального призупинявся. Олександр II з приводу такого рішення заявляв, що малоросіяни самі доводять, що «ніякої особливої малоросійської мови не було, не має й бути не може і що нареччя їх, яке використовує простолюди, є та сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі» [14, с. 303].

Таким чином, освіта перетворювалась урядом в один із засобів політичного впливу царизму на підтримку його курсу щодо русифікації краю, а також виступала однією з форм національного гноблення поліетнічного населення Поділля. Вивчення рідної мови дітьми українців навіть не планувалося, а окремі спроби прогресивного вчителства нещадно переслідувалися. Ознайомлення учнів із фольклором, народним мистецтвом і культурним надбанням українського народу було неможливим. Це призводило до не лише до низького рівня грамотності учнів, до мовних непорозумінь дітей-українців із учителями-росіянами, до збіднення самого процесу навчання та затримки розумового розвитку школярів. «З чужомовної науки дитина дуже часто стає якоюсь недотепною, важкою на думку...», – писав Б. Д. Грінченко [1, с. 284].

У 1869 році царський уряд запровадив у Київському навчальному окрузі посаду інспекторів народних училищ. Згідно з указом, Подільська губернія була поділена на два шкільні райони, на чолі яких Міністерство народної освіти призначало особливих інспекторів, які підпорядковувались попечителеві округу. Функції інспекторів полягали в контролі за відповідністю навчального матеріалу ідеалам православ'я та політичною благонадійністю вчителів.

Викладання в усіх навчальних закладах України здійснювалося винятково російською мовою. На вивчення російської мови та історії Росії відводилась значно більша кількість годин, ніж на інші предмети. У 1864 році за особистим розпорядженням Олександра II на шкільну адміністрацію Правобережної України було поширено положення про 50% надбавку до зарплати «особам російського походження», чим Правобережні губернії України були віднесені до категорії небезпечних у політичному відношенні районів. Саму назву «Україна» царська цензура замінювала в друкованих виданнях на принизливе «Малоросія». Таку ж політику насильницької русифікації царизм проводив і щодо інших націй, що проживали на території України й Поділля зокрема. Наприклад, у 1869 році було заборонено навчати представників польської спільноти польською мовою, що ж до навчання, то воно мало здійснюватися тільки російською мовою [21, с. 9-10].

Навчальні заклади стали знаряддям денационалізації населення Поділля. Такий курс урядової політики підтверджувала й «Інструкція учителям народних училищ», завірена попечителем Київського навчального округу О. П. Ширінським-Шахматовим, у якій наголошувалось, що завдання педагогів полягає в необхідності «переконувати дітей, що вони росіяни, а тому вдома і на вулиці мають спілкуватися російською мовою. Завдання ж навчальних закладів полягало у вихованні в учнів любові та поваги до православної віри, російської народності й до царя-визволителя» [20, с. 70].

Надзвичайно важко було подолянам в умовах, коли російська мова називалася рідною й вивчалася з першого року навчання в школі. Це всіляко підтримувалось царською пропагандою.

За поведінкою учнів, їхнім спілкуванням російською мовою стежили спеціально призначені аудитори (призначені учні). В разі порушень винуватців суворо карали. Наприклад, у квітні 1914 року на вінницькому залізничному вокзалі відбувся мітинг, приурочений від'їзду театральної трупи Садовського на фронт. Учень церковно-учительської семінарії м. Вінниці Герасим Котенко виступив із промовою, яку виголосив українською мовою. Незважаючи на те, що Г. Котенко засвідчив «надто добрі успіхи в навчанні й поведінці», хлопець був виключений із навчального закладу напередодні випускних іспитів [9, арк. 18].

Такі випадки були непоодинокими. Наприклад, у с. Боришівка Кам'янець-Подільського повіту завідувачем церковноприходської школи було призначено вчителя-росіянина, який ретельно займався русифікацією краю й пильно стежив за вживанням дітьми російської мови. Коли діти на перервах гралися на шкільному подвір'ї й спілкувалися між собою українською мовою, вчитель обов'язково робив зауваження й наголошував, що вчать вони в російській школі, а тому й спілкуватися між собою мають російською мовою.

Подальшим кроком російської імперської влади в русифікації населення України став Емський указ (1876 р.) Олександра II, який призвів до цілковитої заборони використання в навчальних закладах україномовної літератури, а також ввезення з-за кордону книг «на малоросійському наріді» [2, с. 15-18].

На основі «Положення про народні училища в губерніях: Київській, Подільській і Волинській» (1876 р.) була затверджена «Інструкція Ради інспекцій народних училищ губерніях: Київській, Подільській, Волинській», в якій визначалися обов'язки інспекторів у нагляді за народною школою: перегляд щорічних звітів про витрату коштів на утримання педагогічного штату, навчального розкладу, правил навчального та дисциплінарного порядку, обрання керівництва, яке затверджувалось Міністерством народної освіти та духовним відомством, складення списку книг і навчальних посібників, заходів щодо покращення навчально-виховного процесу, контроль за діяльністю вчителів, розгляд заяв інспекторів про закриття училищ, які визнані неблагонадійними [12, с. 899-902].

В результаті застосування урядовими структурами репресивних заходів, передбачених «Інструкцією», значна частина українського вчительства була позбавлена права на викладацьку діяльність. Українські твори «...з особливою суворістю та увагою розглядали, піддаючи вилученню та забороняючи при цьому не тільки все, що суперечить цензурним правилам, але за найменшим для цього приводом, по можливості скорочуючи число таких безталанних творів у цілях виключно державних», – говорилося в документі Головного управління у справах друку [19, с. 217]. Репресивна політика самодержавства тільки посилювала опір подільського вчительства, яке не збиралося відмовлятися від своїх поглядів щодо розбудови національної школи. На своїх зібраннях вчителі висловлювали невдоволення політикою самодержавства, яке намагався перетворити мешканців України в етнічну групу російської людності.

Влада вороже відреагувала на активізацію педагогічного руху за національну школу. Попечителям навчальних округів Міністерство народної освіти надсилались таємні циркуляри, в яких вимагалось подавати інформацію про неблагонадійних вчителів, схильних до українофільства. Звичайним явищем на той час у школах стали несподівані перевірки та звільнення педагогів із роботи. На учительські посади приймалися особи, які отримували дозвіл інспектора народних училищ. Протягом року вони повинні були пройти випробувальний термін. Причому, перевірявся не стільки педагогічно-професійний рівень підготовки вчителів, скільки їхня політична благонадійність. Такий підхід до підбору кадрів досить болюче відобразився на професійному рівні учительських колективів, значно звузивши поле його культурно-просвітницької та політичної діяльності. Одночасно урядом було видано цілий ряд постанов, які підривали основи української національної освіти, а саме: в 1881 році – указ Олександра II про дозвіл друкувати окремі словники українською мовою, але російським правописом; у 1888 році – указ про заборону вживання української мови у всіх державних установах, в тому числі і в освітніх закладах; у 1895 році – заборона Головного управління у справах друку видавати і розповсюджувати книги для дітей українською мовою тощо [7, с.179]. У 80-х роках XIX ст. після вбивства Олександра II (березень 1881 р.) та з початком правління Олександра III, великодержавна політика набула ще більш виражених форм. Знищення всього українського стає чи не найголовнішою справою чиновницько-бюрократичного апарату імперії. [18, с. 13].

За Олександра III гоніння на українську мову та освіту ще більше посилювалось. Друк підручників і навчальної літератури українською мовою оцінювалось як посягання на внутрішню безпеку Російської імперії. З приводу цього О. Лотоцький наголошував, що в Подільській семінарії м.

Кам'янець-Подільського у 80-х рр. не було ще якихось певних ідейних течій, які б свідчили про глибину національної свідомості семінаристів. Але в них «твердо трималася українська стихія, й настільки твердо, що всі майже столітні заходи «обрусення» не вплинули навіть на те, щоб витиснути з ужитку мову українську. Мова між семінарстами вживалася виключно українська... Українську мову вживали не з якихось засадних мотивів, а як єдину доцільну у життєвих відносинах, яку найкраще знали, до якої звикли і тому найзручніше її було вживати...» [10, с. 80].

Варто зауважити, що в умовах російської шовіністичної експансії зберегти мешканцям Поділля свою мову та національну самобутність практично було неможливо. Тож, зрештою, все залежало від змін в офіційній політиці Російської імперії. В умовах ліберальних послаблень україномовне населення губернії знаходило внутрішні резерви для національного відродження.

Список використаної літератури

1. Болгар О. М. Проблеми національної україномовної початкової школи та громадсько-педагогічний рух в Україні кінця XIX – початку XX століття // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Видавництво ХДУ. – Херсон, 2005. – Вип. 40. – 460 с.;
2. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Г. Васькович. – К.,: Мандрівець, 1996. – 358 с.;
3. Вороліс М. Г. Розвиток початкової освіти на Поділлі в 1861-1918 р.р. // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Серія : Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 1999. – Вип. 1. – С. 45;
4. Герасимчук Я. Наслідки безправності / Я. Герасимчук // Світло. – 1911. – Кн. 2. – С. 55.
5. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / М. Грушевський – К., 1992. – С. 79;
6. Гупан Н. М. Педагогічна громадськість у боротьбі за піднесення національної свідомості українського народу на межі XIX – XX століть / Н. М. Гупан // Історія в школах України. – 2000. – № 3. – С. 46;
7. Гурський В. А. Освітня діяльність інтелігенції в контексті розвитку педагогічної думки України у 2-й половині XIX – початку XX ст. / В. А. Гурський // Освіта, наука і культура на Поділлі : Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 1. – С. 179;
8. ДАВО, ф. 680, оп. 1, спр. 28, арк. 4;
9. ДАВО, ф. 54, оп. 1, спр. 10, арк. 18;
10. Земський Ю. С. Суспільно-політична атмосфера життя подільського духовенства за спогадами Олександра Лотоцького./ Ю. С. Земський // Матеріали Другої Могилів-Подільської краєзнавчої конференції. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – 288 с. ;
11. Инструкция для двуклассных сельских училищ Министерства народного просвещения, утверждена 4 июня 1875 г. // Фальброк Г., Чарнолуцкий В.. Настольная книга по народному образованию: Законы, распоряжения, инструкции, уставы. – СПб. – 1904. – Т.3. – с. 1706-1707.
12. Инстукция Совету инспекции народных училищ в губерниях: Киевской, Подольской, Волынской // Сборник распоряжений по Министерству Народного просвещения: 1874-1876 гг. – С-Пб. : Типография П. П. Сойкина, 1901. – Т. 6. – С. 899-902;
13. Кондрацький А. А. Поляки на Україні в X–XIX ст.. / А. А. Кондрацький // Український історичний журнал. – К., 1991. – № 12 (369). – 169 с.
14. Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859– 1865 годов / М. Лемке. – С-Пб., 1903. – С. 287-303;
15. Лотоцкий А. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем / А. Лотоцкий // Образование. – 1896. – № 4. – С. 73;
16. Лотоцький О. Сторінки минулого. В 3-х частинах / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Ч. I. – 288 с.
17. Майборода В. К. Історія становлення та розвитку української школи в Україні / В. К. Майборода // Вісник академії педагогічних наук України. – К., 1993. – № 1. – С. 72.
18. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – С-Пб. : Алетейя, 2000. – 260 с.
19. Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – [Репринтне перевидання]. – К., 1991. – С. 200-217.
20. Поліщук М. С. Стан початкової освіти на Правобережній Україні в 60-90-х роках XIX ст.. / М. С. Поліщук // Український історичний журнал. – 1971. – № 3. - С. 69-74;
21. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст.. / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – К., 1991. – № 5. – 158 с.
22. Сесак І. В. Освіта на Поділлі : у 2-х ч. / І. В. Сесак, Г. Д. Мітін. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Ч. I. – 152 с.